

ARHEOLOŠKA ISKAPANJA U PALESTINI I NJIHOV PRINOS BOLJEM POZNAVANJU BIBLIJE

Adalbert REBIĆ, Zagreb

Sažetak

U članku se prikazuje povijest biblijskih arheoloških iskapanja u Palestini u proteklih 150 godina. Arheolozi su u to vrijeme razotkrili tajne prošlosti biblijskih zemalja i obogatili naše poznavanje Biblije. Pokazuje se udes i funkcije gradova iz biblijskih vremena kao i arheološke metode iskapanja. Na kraju je dodana bogata bibliografija o temi.

Ključne riječi: Bibl. arheologija, metode iskapanja, nalazišta.

0.0 Pojam biblijske arheologije

Arheologija je znanost (grčki λογος) koja se bavi starinama (grč. τα αρχαια), a *biblijska arheologija* je znanost koja se bavi *biblijskim* starinama¹.

Razlikujemo arheologiju *u širem smislu* i *u užem smislu* riječi. Arheologija *u širem smislu* riječi jest sustavna znanost koja proučava prilike koje nam osvjetljaju ukupan privatni, društveni i vjerski život nekoga naroda u određenu njegovu povijesnom razvoju. *U užem smislu* riječi arheologija je znanost o prošlosti jednoga naroda na temelju pronađenih, odnosno iskopanih materijalnih ostataka, pisanih ili nepisanih dokumenata (građevine, grobovi, ukrasi, posuđe, oružje, novac...).

Biblijska arheologija je znanost koja proučava drevne *biblijske* civilizacije i kulture na temelju pronađenih, odnosno iskopanih predmeta koji su izrađeni u dotičnom vremenu kad su živjeli ljudi koje proučavamo. Građu biblijske arheologije čine, prema tome, materijalni ostaci koje je proizvela čovjekova ruka u krugu onih naroda koje spominje ili opisuje Biblija Starog i Novog zavjeta. Ti materijalni ostaci mogu biti pisani dokumenti (tekstovi ispisani na drevnim jezicima na kamenu, metalu, glini i papirusu) i nepisani dokumenti koji obuhvaćaju sve ostale predmete (utvrde, zgrade, kipovi, posuđe za domaćinstvo, vaze, vrčevi, čupovi, sredstva za rad, oružje, spomenici, mozaici, grobnice, palače, hramovi, kuće, novac i osobni ukrasi). Do tih predmeta redovito dolazimo iskapanjem. Kad ih isko-

¹ Usp. Adalbert REBIĆ, *Biblijske starine*, KS, Zagreb, 1983., str. 7–8; Viktor HOFFILER, *Arheologija*, Hrvatska enciklopedija, sv. I, str. 586–592.

pamo, raščlanimo i proučimo, oni nam mogu poslužiti kao svjedočanstva o jednom drevnom vremenu i o ljudima koji su živjeli u tom drevnom vremenu, o njihovu političkom, gospodarskom, društvenom, kulturnom i religijskom životu (arheologija u širem smislu, odnosno biblijske starine). Biblijska je arheologija, dakle, znanost koja proučava biblijski svijet na temelju iskopina.

Na temelju arheoloških iskanjanja možemo pratiti povijest čovječanstva oko 200.000 godina unatrag. Razlikujemo, stoga, prehistorijsku i historijsku arheologiju, odnosno arheologiju koja se bavi čovječanstvom u prehistorijsko doba (od pleistocena do kamenoga doba) i arheologiju koja se bavi čovječanstvom u historijsko doba (počevši od svršetka kamenoga doba pa nadalje).

Najčešći su predmet arheoloških iskanjanja *gradovi* i *grobovi*. Stari su *gradovi* bili utemeljeni obično kraj izvora vode i putova kojima su bili povezani sa svijetom. Bili su to obično mali gradovi, građeni na nekoliko četvornih kilometara površine. Ulice su bile tijesne, kuće jedna na drugu naslonjene. Po mogućnosti, grad je bio utemeljen u blizini neke luke, da bi mogao izvoziti proizvedenu robu u druge zemlje i iz njih uvoziti ono što je trebao za svoje stanovnike a sam nije proizvodio.

Gradovi su bili razarani pa ponovno građeni, uvijek na istome mjestu (radi vode, putova, luke). Kad je prvotno naselje zbog rata, potresa, požara ili druge katastrofe bilo razoreno, slijedeće je pokoljenje građana na istome mjestu, na ruševinama prethodnoga grada, gradilo nov grad tako da su ruševine poravnali i poslužili se postojećim gradbenim materijalom. Tako je na istome mjestu nastao drugi grad, sagrađen na temeljima prethodnoga grada. Razina tog drugoga grada bila je, naravno, viša nego razina prethodnoga grada. I taj je grad doživio sličnu sudbinu kao i prethodni, pa su stanovnici poslije razorenja grada na istome mjestu gradili nov grad, i tako dalje. Tako su na istome mjestu kroz tisućljeća bili razarani i građeni brojni novi gradovi. Zbog toga su nastala ona umjetna brdašca što ih susrećemo na Bliskom istoku, a Arapi ih zovu *tell* (ako se ne vide nikakve ruševine) ili *khirbet* (ako ruševine vire iz zemlje). Pod takvim je umjetnim humkom sačuvano mnoštvo predmeta, rukotvorina, raspoređenih po slojevima (lat. *stratus*), koje treba iskopati, pronađeno analizirati i na temelju toga upoznati povijest dotičnoga mjesta. Neki humci tako kriju pod sobom po nekoliko gradova, do osamnaest (npr. Jerihon) ili čak dvadeset i sedam (npr. Megido). U pojedinim slojevima (*stratusima*) mogu se razlučiti ostaci kuća, dućana, skladišta, hramova, palača, ulica, utvrda... Sve je to građeno od opeke, sušene na suncu, ili od prirodnoga kamena, ili od obojega. Podovi i ulice bili su pokriveni tzv. *flasterom* (kaldrma). U pojedinim slojevima nalazimo mnoštvo razbijenih vřeva, ćupova, vaza...²

---

² Kathleen M. KENYON, *Archaeology in the Holy Land*, London, 1965.; W.F. ALBRIGHT, *The Archaeology of Palestine*, Baltimore 1949.; R. Moorey, *Excavation in Palestine*, Surrey, 1981.

Pronađeno je mnogo *grobova*. Oni su bili izdubeni u mekanu kamenu ili iskopani u zemlji, obično pokraj ceste koja je bila osobito prometna, obično i blizu grada. U grobovima su, osim skeleta, pronađeni mnogi materijalni ostaci (prsteni, drugi ukrasi, oružje, oruđe, biserje... Grobove su već u drevnim vremenima razbojnici pljačkali i devastirali. Meta razbojnika bili su osobito grobovi bogatih i uglednih ljudi. Grobovima su se služili mnogi ljudi, iduća pokoljenja, tako da u njima nalazimo predmete iz raznih vremenskih razdoblja.

1.0 Metode iskapanja

Da bismo znali vrednovati i tumačiti podatke arheoloških iskapanja, potrebno je poznavati arheološke metode, tehniku iskapanja i proučavanje pronađenih predmeta.³

Najprije treba upotrijebiti *literarne izvore*. Svako je povijesno razdoblje u kojem se razvijao smisao za umjetnost i ukus ostavilo o tome i neka svjedočanstva i u literarnim izvorima. Drevni povjesničari, pjesnici, putopisci, stručni pisci opisuju i slave djela drevnih umjetnika, opisuju sprave, oružje, oruđe svojega vremena.

Za biblijsku arheologiju glavni je izvor sama Biblija, a zatim brojni drugi, pomoćni izvori. Važan su izvor i spomenici.⁴

Ljudi su već davno počeli skupljati spomenike. Oni to nisu činili na stručan, znanstven način i nisu skupljali takve predmete radi znanosti, nego većma da nešto vrijedno posjeduju i drugima pokažu. S vremenom su se počeli za takve predmete zanimati znanstvenici i njih proučavati. Najprije su morali odrediti mjesto gdje je takav predmet pronađen da bi o predmetu mogli dati svoj sud, a na temelju predmeta i sud o mjestu na kojem je predmet pronađen. Tako se razvila znanost o mjestima na kojima su pronađeni materijalni ostaci iz drevnih vremena (*arheološka topografija*).

Daljnji je korak u bavljenju spomenicima bilo njihovo konzerviranje u muzejima, gdje se spremaju i izlažu po određenim znanstvenim načelima i mjerilima

³ R. MOOREY, *Excavation in Palestine*, str. 20sl; Sh. M. Paul – W.G. DEVER, *Biblical Archaeology*, Jerusalem, 1973. (vidi popis literature na kraju članka); G. CHILDE, *Piecing Together the Past*, London, 1956.; D. CLARKE, *Analytical Archaeology*, London, 1978.; D. GLYN, *A Hundred and Fifty Years of Archaeology*, London, 1975.; R. de Vaux, *On Right and Wrong Uses of Archaeology*, u: J.A. SANDERS (ed), *Near Eastern Archaeology in the Twentieth Century*, New York, 1970., str. 64–80; W.G. DEVER, *Two Approaches to Archaeological Method*, u: *Erec-Jisrael* 11 (1973.), str. 1*–8*; G.R.H. WRIGHT, *A Method of Excavation Common in Palestine*, u: *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, 82 (1966.), 113–135.

⁴ Usp. A. REBIĆ, *Biblijske starine*, str. 8–15.

(*muzeografija*), kako bi bili pristupačni što većem krugu znatiželjnih ljudi i kako bi te muzejske predmete oni mogli odmah razumjeti.

Spomenik treba najprije proučiti u odnosu na mjesto na kojem je pronađen i usporediti ga s drugim spomenicima koji su drugdje, bliže ili dalje, pronađeni i koji su proučeni te poblize poznati. Po mogućnostima, pronađene spomenike treba dovesti u svezu s pisanim spomenicima: pokazati njihovu svrhu, njihovo značenje u odnosu na život vremena iz kojega potječu, u odnosu na religiju, način življenja... To je svoje vrste *kritika i hermeneutika* pronađenih spomenika koja se osobito služi tipološkom, povijesnom, umjetničko-povijesnom, filološkom metodom i drugih metodama. Proučavajući na taj način pronađene spomenike, upoznajemo kulturni napredak nekoga naroda od najprimitivnijih vremena pa sve do njihova nestanka. Tako upoznajemo nastanak i razvitak religija, privatnih i javnih institucija, običaja, tuđih utjecaja.

Spomenici se obično nisu sačuvali u dobrom stanju; oni su stradali ili od zuba vremena ili od ljudske ruke. Zato je njihovo proučavanje katkad vrlo složeno i teško. Arheolog mora, stoga, dobro poznavati povijest, filologiju (kad je riječ o biblijskoj arheologiji potrebno je poznavati filologiju drevnih semitskih jezika), povijest umjetnosti, povijest religija. Ako sam nije upućen u te grane znanosti, onda mora pozvati u pomoć stručnjake dotičnih znanosti. Arheološko proučavanje danas nužno pretpostavlja ekipni rad mnogih stručnjaka raznih grana znanosti.

Prvo je pitanje za arheologa koji istražuje: *gdje iskopati?* Iz pisanih dokumenata nije uvijek lako ustanoviti položaj nekoga drevnoga mjesta. Koji put, doduše, pomaže toponomastika koja je, osobito na Bliskom istoku, vrlo konzervativna. Tako je *Eduard Robinson*, zajedno s misionarom *Eli Smithom*, obilazio Palestinu 1838. godine i na temelju arapskih naziva nekih mjesta zaključio o lokaciji biblijskih mjesta (Betin ⇒ bibl. Betel, Er-Riha ⇒ predbibl. i bibl. Jerihon, Nabllus ⇒ grč.-helen. grad Neapolis, a kraj Neapolisa, zna se iz drevnih pisanih spomenika, bijaše predbibl. i bibl. Šekem, Sebastijeh ⇒ grč.-helen. grad Sebastiana a ponad Sebastiane, zna se iz drevnih pisanih spomenika, nalazila se Samarija itd.). Tako je Robinson identificirao stotinjak biblijskih mjesta u Palestini.⁵

Međutim, najbolji su mamac za arheologa brdašca zvana *tell* (znači gomila, hrpa) ili *khirbet* (ako na mjestu vire iz zemlje ruševine). Tako se drevni Jerihon nalazio ondje gdje stoji jedan takav *tell*, a zove se *Tell es-Sultan*, a gdje se nekoć nalazio Kumran, zove se *Khirbet Kumran*. Ti *tellovi* su mali, pravilni, čunjasti brežuljci, pravilnih i blagih obronaka koje susrećemo po cijelom Bliskom istoku. Oni su nastali zbog gradnje mnogih gradova, jednih na drugima, kroz tisućljeća i

⁵ Eduard ROBINSON, *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea I*, London, 1841.

stoljeća. I onda su u određenom razdoblju nestali i nikad više tu nije bilo ništa građeno, pa je od tih ruševina nastao umjetni brežuljak na kojem raste nisko raslinje i pasu kože i ovce.

Kao što smo već ranije rekli, gradove su u drevna vremena obično gradili kraj izvora vode, putova i na dobro branjivom mjestu. Ratna pustošenja, požari, pošasti, seobe, sraznili bi naselje sa zemljom. Dolaze osvajači, doseljenici ili se vraćaju stari, prethodni stanovnici i na tome mjestu, poravnajući tlo služeći se ruševinskom građom i zemljom na istome mjestu podižu novo naselje. Tako su nastajali novi gradovi iznad razrušenih. Brežuljak *Tel el-Hosn* (drevni Beit-Šean) visok je 21,5 mt. a obuhvaća 18 slojeva susljednih gradova. Svaki takav *tell* predstavlja jedno nijemo poglavlje povijesti.⁶

Dakako, nije svaki *tell* jednako važan. Stoga arheolog mora odlučiti koji će *tell* iskopati; mora odrediti kulturnu, povijesnu, religijsku važnost dotičnoga mjesta. Malo je tellova koji u sebi kriju značajne gradove. Ne malu ulogu u izboru mjesta za iskapanje imaju i pristup k tellu, mogućnost odvoza iskopane zemlje, sigurnosne mjere i drugo. Nakon što arheolog izabere mjesto koje će iskopati, mora nabaviti dozvolu za iskapanje. Obično su u zemljama gdje su uobičajena arheološka iskapanja za iskapanja nadležni odjeli u ministarstvima kulture. Zatim treba urediti i vlasnička pitanja s vlasnikom mjesta. Iskapanja moraju biti pod stalnom prismotrom. Voditelj arheoloških iskapanja mora ustrojiti stručno i pomoćno osoblje (radnike kopače, transportere). Nakon toga se daje na posao. Kopa ondje gdje misli da će naći ono što ga najviše zanima (utvrde, zidovi, gradska vrata...).

Kako iskopati? Na samom početku, prije sto pedeset godina, mnogi su iskapali iz hobija, tražeći nešto vrijedno i važno za svoju kolekciju ili za svoj matični muzej (kipovi, oruđe, oružje, nakiti, novac). Takvi su nanijeli arheologiji više štete nego koristi. Kopajući bez reda i bez metode, upropastili su puno toga što njima nije bilo važno, a bilo bi i te kako važno za povijest, za kulturu ili za književnost, odnosno religiju naroda koji je na tom mjestu živio.

Arheologija je postupno razvijala metode svojega rada. Znanstvenu metodologiju arheoloških iskapanja utemeljio je i razvio arheolog *Flinders Petrie*. On je znanstvenu metodu prvi primijenio 1890. iskapajući *Tel el-Hesi* u Palestini. Uzeo je na vrhu tella određen dio (npr. 5m x 5m) i kopao u dubinu, do dna, kao što se kopa bunar. Pozorno je nastojao uočiti svaki sloj, stratus, zapisati svaku pojedinost i obilježiti svaki predmet u odnosu na mjesto i sloj gdje ga je pronašao (metoda *stratografije*). Osobitu je pozornost obraćao na pronađene ostatke kera-

⁶ B. DUDA, *Biblijska arheologija. Pojam i pregled najvažnijih iskopina*, Zagreb, 1960. (ciklostil); S.H. HORN, *Arheologija tumači Bibliju*, Zagreb, 1985; D. OBRADOVIĆ, *Arheologija potvrđuje Bibliju*, Zagreb, 1993.

mike (metoda *keramografije*). Znao je da su za svako razdoblje važni pojedini oblici, način izrade i ukrasi vrčeva, lonaca ili čupova (metoda *tipologije*).⁷

Arheolog tako iskapa sloj po sloj, sve predmete obilježuje u odnosu na položaj i mjesto gdje su pronađeni (krhotina vaze A, sloj III, nađeno u sobi B ili u grobu C, pronađeno dana, mjeseca, godine...), fotografira pronađene predmete i mjesto na kojem su pronađeni i naknadno ih proučava. Kao rezultat iskopanja objavljuje stručno djelo o iskopanjima,⁸ a sve pronađene predmete mora ostaviti u mjesnim muzejima koji se podižu obično o trošku države u kojoj se obavljaju iskopanja. U takvom muzeju, kraj samog nalazišta, mogu se vidjeti svi pronađeni predmeti (npr. Megido, Bet-Šean...). Studije o arheološkim pronalascima su vrlo važne. One su od neprocjenjive koristi, jer kad se jedanput jedno mjesto iskopa, ono je u biti uništeno za buduća pokoljenja. Stoga je potrebno napisмено ostaviti rezultate iskopanja, kako bi to moglo koristiti budućim pokoljenjima.

Arheološka su iskopanja vrlo skupa. Zato su osnovana društva koja financiraju takva iskopanja. Među najpoznatijim takvim udrugama su *English Palestine Exploration Fund* (utemeljeno 1865. u Londonu pod patronatom kraljice Viktorije i nadbiskupa Canterburyja), *Deutsches Palaestina-Verein* (Berlin, 1878.), *Ecole Biblique et Archaeologic Francaise* (1890. utemeljili francuski dominikanci), *American School of Oriental Research* (1900.), *Deutsche Orientgesellschaft* (1893.), *Studium Biblicum* (utemeljili i vode franjevci, Terra Sancta). Velike sile nadmećući se na području Bliskog istoka potkraj otomanskog carstva, nastojale su za svoj diplomatski ugled utemeljiti svoje vlastito arheološko društvo u Palestini. Među sobom su podijelile geografska područja utjecaja i rada: tako su britanske udruge bile usredotočene više na jugu Palestine i na Sinaju, američke u Transjordaniji, dominikanci u Jeruzalemu, a njemačke udruge na sjeveru Palestine, u Jezreelskoj ravnici i u Galileji.⁹

2.0 Metode datiranja arheoloških spomenika

Radi određivanja vremena iz kojega potječu neki predmeti, potrebno je poduzeti nekoliko radnji.

Prvo, potrebno je proučavati izvore, iznad svega Bibliju kad je riječ o biblijskoj arheologiji, zatim razne tekstove napisane na drevnim semitskim jezicima ili drugim jezicima koji su bili u uporabi na drevnom Bliskom istoku, grčko-rimska

⁷ W.M. Flinders PETRIE, *Seventy Years in Archaeology*, London, 1937., str. 117sl.

⁸ Npr. E. SELLIN – C. WATZINGER, *Jericho*, 1913. i mnoge druge monografije arheoloških iskopanja.

⁹ Vidi J. OBERŠKI, *Pregled biblijskih arheoloških istraživanja*, u Bogoslovska smotra 27/1939., str. 350–355; G.W. van BEEK, *Arcaeology*, u *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, sv. I, str. 195–207.

djela... Tako iz Biblije znamo da je Samariju utemeljio i izgradio sjeverno-izrael-ski kralj Omri, u sedmoj godini vladavine, godine 870. pr. Kr. (usp. 1 Kr 16, 23–24). Na temelju Biblije i na temelju anala asirskoga kralja Sargona II. saznajemo da je Samarija razorena 721. Naravno, takvih slučajnih podataka i kronoloških podudarnosti nema puno. Stoga treba istraživati, uspoređivati...

Drugo, vrlo su važni natpisi i paleografija. U natpisima su često navedeni kraljevi, utemeljitelji gradova, vrijeme kad su živjeli (*sinkronologija*). Natpisi su pronađeni na zidovima, na krhotinama vrčeva, na pečatima, na ostrakama ili, kasnije, na papirusu. Tu treba biti oprezan. Naime, natpisi se mogu u kasnije vrijeme iskoristiti u novim građevinama, a pečati se čuvaju u obiteljima godinama i stoljećima. I paleografija je vrlo važna. Oblik znakova (klinovito pismo) ili slova (fenički alfabet) ukazuje na vrijeme kad je dotični natpis nastao. Isto nam tako o vremenu nastanka nekih natpisa može nešto reći pisaci pribor.¹⁰

Treće, osobito su neki predmeti važni za određivanje vremena njihova nastanka. U prvom redu, to su vrčevi, odnosno lonci, zatim novac i drugi predmeti. Lončarstvo je bilo razvijeno u zemljama davnog Istoka. Lonce je stvarao čovjek, davao im različite oblike, pravio ih od različite građe, različito ih je oslikavao, ispisivao, upotrebljavao različitu tehniku bojadisanja, monokrono ili polikrono... Svi su ti elementi vrlo važni za određivanje vremena. U Palestini s velikom sigurnošću možemo, na temelju lonaca, vrčeva i ćupova, odrediti vrijeme njihova nastanka (s pogreškom od dva stoljeća za drevna vremena ili manje od sto godina za nešto mlađa vremena). Ako arheolog pozorno otkopava sloj po sloj i pazi na krhotine lonaca može pogreška glede određivanja vremena njihova nastanka biti i manja od pedeset godina.¹¹

U drugom redu, to je novac. Na temelju pronađenog novca možemo s velikom sigurnošću zaključiti o kojem je vremenu riječ. Na žalost, uporaba kovanoga novca pojavljuje se dosta kasno u povijesti, tek u VII. stoljeću pr. Kr. Tako nam on koristi za određivanje vremena samo u odnosu na kasnije slojeve.

Zatim, tu su ostali predmeti. Metalni i kameni predmeti su podvrgnuti promjenama i različitim oblikovanjima (oruđe, oružje, ukrasi).

Četvrto, i oni predmeti koji su uvezeni s drugih mjesta mogu ukazati na vrijeme nastanka, ako su na mjestu svojega podrijetla vremenski određeni. U tom slučaju nam uvelike pomažu da odredimo vrijeme nastanka sloja u kojem je predmet pronađen *in situ*. Dakako, pritom moramo uzeti u obzir vrijeme koje je potrebno za uvoz dotičnog predmeta. Trgovina je između pojedinih gradova, pa i vrlo udaljenih, u mediteranskom bazenu bila vrlo razvijena. Tako nalazimo predmete

¹⁰ Usp. Adalbert REBIĆ, *Biblijske starine*, 127–135.

¹¹ Vidi Miss Kathleen KENYON, *Archaeology in the Holy Land; Ista, The Bible and Recent Archaeology*.

(ukrasi, vaze, novac) iz Fenije, Grčke u raznim gradovima Mezopotamije, Palestine i Grčke.

Peto, i arhitektura može pomoći pri datiranju nastanka nekog sloja koji iskavamo i onih predmeta koji su u njemu pronađeni. Metoda gradnje, oblici građevine, materijal (cigla sušena na suncu ili u peći) iz kojega je zgrada sagrađena mogu biti dobar pokazatelj vremena u kojem je nastala.

Šesto, suvremena znanost može gotovo točno odrediti starost nekog pronađenog predmeta. Botaničari ispituju drvo, zoolozi i antropolozi razvrstavaju u razrede životinjske i ljudske kosti. Kostu upućuju na stas ljudi, na način prehrane, na kućanstva... I geologija može pripomoći. Iznad svega petrografija (opis kamenja) koja raščlanjuje kamenje i traži njegove sastavke. Zatim, neutronska aktiviranje: krhotine npr. stavljamo u nuklearni reaktor koji zatim određuje kemijski sastav glinenih pločica i metala. Svaka od tih metoda ima svoje prednosti. Često valja upotrijebiti dvije, tri i više metoda zajedno da bismo bili što sigurniji s obzirom na starost pronađenog predmeta.

Prirodne znanosti u posljednje vrijeme iznad svega točno mogu odrediti starost nekog drevnog predmeta. Nuklearna fizika je razvila posebnu metodu određivanja starosti pomoću (ugljika) *karbona*¹⁴. Poznato je, naime, da se (ugljik) *karbon*¹⁴ izlučuje iz pojedinih organskih predmeta i to u određenim količinama, tako da je moguće prema količinama *karbona*¹⁴ odrediti starost predmeta. Ta je metoda osobito korisna za drevne predmete.¹²

3.0 Kratak prikaz povijesti biblijske arheologije

Biblijska arheologija je mlada znanost. Počeci joj sežu unatrag 150 godina. S obzirom na Egipat, ona počinje i razvija se nakon Napoleonovih vojnih posjeta Egiptu 1798. Rođendanom mezopotamske arheologije držimo 1848. godinu, kad je *Paul Emile Botta*, francuski konzul u Mosulu u Iraku, počeo iskopati Dur Šarukin, prijestolnicu kralja Sargona II., želeći zapravo iskopati grad Ninivu. Suvremena palestinska arheologija počinje tek godine 1890., kad je *Flinders Petrie* počeo stručno iskopati Mutasellim. Međutim, zanimanje za biblijsku geografiju počinje već 1838., kad u Palestinu dolazi Amerikanac *Eduard Robinson* i zajedno s misionarom *Eli Smithom* identificira stotinjak biblijskih mjesta.

3.1 Biblijska arheologija Palestine do prvog svjetskog rata

Privrženost židova, kršćana i muslimana Svetom pismu i svemu onomu što ono opisuje bilo je prvotnim razlogom intenzivnijeg arheološkog iskopanja u Pa-

¹² G.W. Van BEEK, *Archaeology*, IDB, 203.

lestini. Već su se drevni narodi zanimali za starine. Tako je židovski kralj Herod naredio da se istraže grobovi Abrahama, Izaka i Jakova u Hebronu i da ih se zaštiti. Majka cara Konstantina, pobožna Helena, dala je u IV. stoljeću istraživati mjesto rođenja Isusova u Betlehemu i pokopa u Jeruzalemu. Kalif Abd al-Malik je u VII. stoljeću istraživao židovski hram iz vremena kralja Heroda. A križari su u vremenu od 1099. do 1291. u Palestini poduzeli mnoga istraživanja starih biblijskih mjesta i na njima gradili svetišta.

Suvremena arheologija Palestine počinje zapravo već 1838. godine, kad je Eduard Robinson krenuo zajedno s misionarom Eli Smithom u Palestinu s ciljem da proučava njezinu topografiju. Proputovali su zajedno cijelu Palestinu, od sinajskog poluotoka do Bejruta. U svojoj putnoj torbi imali su osim teleskopa, toplomjera, kompasa i metra Bibliju na engleskom, hebrejskom, grčkom i latinskom jeziku. Čavrljali su s beduinima i iz njih izvlačili nazive pojedinih mjesta. Robinson je izmjerio i pretražio ostatke svake stare zgrade, svakog zida, svakog zdenca i vodovoda (akvedukta) ako bi upućivali na drevna vremena. Eli Smith, njegov vjeran prijatelj, bio je protestantski misionar, njegov nekadašnji učenik. Izvrsno je govorio arapski. Na temelju arapskih naziva zaključivali su o starijim biblijskim nazivima. U okolici Hebrona pronašli su čak osam biblijskih mjesta, među njima »Jatir, Soko... Anab, Eštemoa, Anim« (Još 15,48–50). U blizini Jeruzalema otkriše Anatot, Šilo, Bet Šemeš, Gibe... Uspjeli su identificirati stotinjak biblijskih mjesta. Robinson je tako budućim arheolozima ukazao gdje treba lopatom kopati da bi došli do vrijednih starina (1841. godine objavio je o svojim istraživanjima djelo, 3 sveska istodobno na engleskom i njemačkom).¹³

Poslije Robinsona pošao je 1845. godine na put po Palestini švicarski liječnik Titus Tobler (1806.–1877.). Na to putovanje ponukalo ga je upravo Robinsonovo djelo koje je 1841. na dušak pročitao. Ukazao je na neke pogreške u Robinsonovu istraživanju i ispravio ih. Istraživao je grad Jeruzalem, okolice Jeruzalema i Judeju. I on je objavio podatke svojega istraživanja u 2 sveska (1846.). Otkrio je još oko 70 daljnjih novih mjesta. Godine 1857. krenuo je po drugi put u Palestinu i zatim objavio 3. svezak svojih istraživanja (1859.).

Poput Robinsona i Toblera, i Francuz H.V. Guérin (1821.–1891.) marljivo je istraživao Palestinu (u godinama 1852.–1875.) i o svojim istraživanjima objavio monografiju u 7 svezaka o geografiji, povijesti i arheologiji Judeje, Samarije i Galileje. Arheolozi su mu zahvalni za bezbroj podrobnosti koje su im pomogle pri iskapanjima Palestine.

Ova trojica zapravo nisu bili arheolozi u pravom smislu riječi; oni nisu nigdje iskapali, nego su samo pažljivo motrili, istraživali, mjerili i zapisivali. Arheološka iskapanja počinju tek poslije njih. Oni su bili preteče.

¹³ E. ROBINSON, *Biblical Researches*, London, 1841.

Charles William Wilson (1836.–1905.) prvi je pokušao sustavno prikazati geografiju i topografiju koja se u mnogome razlikovala od tradicionalne crkvene geografije i topografije Palestine (1865.). Vrativši se iz Palestine, shvatio je potrebu financiranja arheoloških iskopanja, pa je stoga zajedno s nekim svojim prijateljima i dobrotvorima ustanovio udrugu *Palestine Exploration Fund* koja će u budućnosti uvelike financijski pomoći arheolozima u njihovim pothvatima. U studenome 1865. godine Wilson se vratio u Jeruzalem. Najprije je učinio opsežan i podroban topografski plan grada Jeruzalema koji još danas služi kao podloga. Unatoč nepovjerenju turskih vlasti, uspio je ostvariti brojna istraživanja, i to u blizini zapadnog dijela hramskog brda. Ušao je pod zemlju i istraživao podzemne hodnike ispod nekadašnjeg jeruzalemskog hrama. Otkrio je potpuno sačuvan nadsvođen dio, izgrađen za vrijeme kralja Heroda. Ovaj dio nadsvođenog prostora, po njemu prozvan »Wilsonov luk«, bio je poslije šestodnevnog rata 1967. ponovno otkriven i danas se može jasno vidjeti. Nešto sjevernije od njega je drugi nadsvođeni luk tzv. »Robinsonov luk«, prozvan tako po Robinsonu koji ga je otkrio.

Palestine Exploration Fund je bio izvanredno zadovoljan Wilsonovim dostignućima, pa je 1867. godine dao nalog pukovniku engleske kraljevske vojske Charlesu Warrenu (1840.–1926.) da nastavi sondiranja ispod hramskog prostora u Jeruzalemu. Budući da je Jeruzalem 3000. godina neprekidno nastavan, nemoguće ga je iskopati. Da bi arheolog mogao prodrijeti do nižih, starijih slojeva, trebao bi rušiti kuće i džamije koje su na hramskom brdu sagrađene u VII. stoljeću. A to je neostvarivo. Charles Warren je stoga pokušao poput krtice prodrijeti što dublje kroz tunele i ukope. Tako je otkrio već isušene vodovodne kanale i isušena jezerca. Sustavno je popisivao sve što je vidio i našao. Skupljao je krhotine lonaca od kojih su ga osobito iznenadili oni s natpisom na hebrejskom jeziku, *la-melekh* (hrv. »kralju«, dativ). To je bio prvi pronađen predmet u Palestini s hebrejskim natpisom. Njegova su sondiranja bila dragocjena: dokazao je da je hramsko brdo u vrijeme kralja Heroda bilo prošireno prema jugu izgradnjom velikih kamenih naslaga (15 kamenih naslaga). Na jugoistočnom dijelu hramskog prostora, na nekadašnjem Ofelu, otkrio je ostatke jedne kule i gradskog zida.

Očigledno, Warren je napravio nekoliko pogrešaka glede datiranja zidina. Metode glede datiranja još nisu bile dovoljno razvijene. Arheologija je još bila u povojima. Njoj su ovi pregelatji tek pripravljali putove.

Godine 1872. *Palestine Exploration Fund* zadužio je dvojicu sposobnih topografa, časnika engleske vojske Clauda Reigniera Condera (1844.–1910.) i Horacija Herberta Kitchenera (1850.–1916.) da sustavno izmjere i kartografiraju cijelu Palestinu. Taj je projekt trajao gotovo puna dva desetljeća. Conder je imao dovoljno vremena. Radio je sustavno, pažljivo i strpljivo. Istražio je Palestinu od Libanona do Sinaja, od Jordana na istoku do Sredozemnog mora na zapadu. Ve-

lika karta koju je 1880. godine objavio obuhvaćala je područje od 10.000 km². Na njoj je označio stotine ruševina koje su čekale arheološke lopate. Godine 1875. Conder je zbog bolesti (epidemija kolere) napustio Palestinu, a njegov je rad nastavio Kitchener. On je kartografirao još preostalih 3.000 km² u Galileji. U to je vrijeme Palestine Exploration Fund pokušao angažirati i druge sposobne ljude sa Zapada koji su živjeli u Palestini, znali arapski i imali neke preduvjete za arheološki rad. Među prvima angažirao je jednog mladog francuskog namještenika u francuskom konzulatu koji se zvao Charles Clermont-Ganneau (1846.–1923.). On je bio semitolog te se ionako svakim slobodnim trenutkom služio da traži starine. Njegove su iznimno velike zasluge u spašavanju Mešina stupa u istočnoj Jordaniji. Na svojim lutanjima kroz Jeruzalem i oko njega našao je na jednom starom groblju kod istočnog zida hramskog područja, pred Lavljim vratima, dio jedne pločice s grčkim natpisom. Bio je to natpis koji je u Herodovo vrijeme bio postavljen na jedan od ulaza u hramsko dvorište te upozoravao nežidove da ne smiju prijeći ogradu, pod prijetnjom kazne smrću. Jedna takva pločica, ali s latinskim natpisom, bila je kasnije, godine 1935., pronađena također kod istočnoga zida. Nežidove koji bi dolazili u predvorje Jeruzalemskog hrama pismeno su upozoravali, na grčkom, latinskom i na hebrejskom, da ne ulaze u židovsko dvorište; ako bi ipak netko od njih ušao, bio bi kažnjen smrću.

Clermont-Ganneau je u suradnji s PEF istraživao položaj drevnog grada Gezera. Grad se spominje na više mjesta u spisima pronađenima u Egiptu i u Mezopotamiji. Gezer je kao grad postojao već u III. tisućljeću prije Krista i bio neprekidno nastanjen sve do I. stoljeća poslije Krista. Bio je jedan od gradova u kojima je Salomon imao smještenu konjicu. Obilazeći prostor na kojem bi se mogao nalaziti biblijski Gezer, naišao je jednoga dana, 11 km južno od Ramle, na jedno brdašce koje je imalo izgled tella. Strateški i geografski taj je brežuljak izvrsno odgovarao položaju nekadašnjeg Gezera. Godine 1878. za vrijeme jednog od brojnih obilazaka tog mjesta, našao je na podnožju brdašca nekoliko olupina s natpisima na hebrejskom jeziku »granica Gezera«. To mu je bio dostatan dokaz da je konačno našao zaboravljeno, a tako važno biblijsko mjesto *Gezer*. Točno 30 godina kasnije PEF je financirao iskapanje Gezera.

Osim spomenutih osoba, vrlo važne prinose glede identificiranja nekih biblijskih mjesta u Palestini dali su i drugi arheolozi, povjesničari i bibličari, kao L.H. Vincent, W.F. Albright, G. Dalman, A. Alt i F.-M. Abel, Louis-Félicien de Saulcy (iskapao kraljevske grobnice u Jeruzalemu 1863.). Međutim, rezultati njihova iskapanja bili su vrlo mršavi. Osim *stečka kneza Meše* u Dibanu (Transjordanija, Moapska brda) i starohebrejskih (kanaansihe) natpisa u Šiloamu (1881.) te nešto kovana novca, drugo važnije nisu pronašli.

Sasvim nova i vrlo važna faza iskapanja u Palestini počinje 1890., kada u Palestinu dolazi mlad i vrlo sposoban arheolog *W. Matthew Flinders Petrie*

(1853.–1942.) koji je te godine započeo iskopati Tell el-Hesi (bibl. Eglon) u Južnoj Judeji. Njegov prinos bijaše u tome što je prvi počeo u iskopanju primjenjivati znanstvene metode (stratografija, keramografija, tipologija keramike) koje su postale u arheologiji *conditio sine qua non*. Petrie će nešto kasnije (1928.–1930.) iskopati Tell Ćemah i Tell el-Far'ah (vjerojatno bibl. Šaruhen), a od 1930. do 1934. voditi iskopanja mjesta Tell el-'Ajjul (bibl. Bet-Eglajim). On je iskopao i na mnogim drugim manjim mjestima (sve do 1937.).

Čim je došao u Palestinu, Petrie je odlučio primijeniti metode koje je proučio u iskopanjima u Egiptu. Kao mjesto iskopanja izabrao je Tell el-Hesi, na pol puta između Gaze i Betlehema. Nije mogao izabrati prikladnije mjesto za iskopanje nego što je bio Tell el-Hesi. On je, doduše, mislio da iskapa bibl. Lakiš, ali se ubrzo uvjerio da iskapa drevni bibl. Eglon. Lakiš se nalazi samo nekoliko kilometara dalje. Petrie je pažljivo otkopavao sloj po sloj, skupljao olupine vrčeva i lonaca i po njima pokušavao odgonetnuti starost predmeta pronađenih u dotičnom sloju.

Tell el-Hesi, odnosno bibl. Eglon nastavlja iskopati arheolog F.J. Fliss (1859.–1937.) koji ubrzo prelazi u Jeruzalem te zajedno s A.C. Dickiejem iskapa grad Jeruzalem (1894.–1897.). I oni su poput Warrena morali više potajno nego javno istraživati Jeruzalem. U blizini jezera Šiloam pronašli su ostatke južnih gradskih zidina. Zajedno s R.A.S. Macalisterom (1898.) iskapa Tell el-Ďudeideh (biblijski Morešet-Gat proroka Miheje), Tell Sandahannah (bibl. Marena, Mariša), Tel es-Safi (bibl. Libnah) i Tell Zakarijeh (bibl. Azekah).

Između 1902. i 1909. godine Macalister po nalogu PEF iskapa Ďezer (bibl. Gezer). Pronalasci u Gezeru bili su fascinantni: pronašli su gradske zidine iz različitih vremenskih razdoblja, iskopan tunel koji je vodio do izvora vode, ostatke jednog kanaanskog svetišta... Pronašao je i neke pisane dokumente: olupina lonca s hijeroglifima iz VII. ili VI. stoljeća prije Kr. (najstariji primjer piktografije), tri glinene pločice s natpisima na klinovom pismu (iz VII. st. pr. Kr.). Jedna je od njih, dapače, bila starija – kako je Macalister kasnije dokazao – i to iz vremena Amarna pisama (XIV. st. pr. Kr.), držač vrča s pečatom jednog od judejskih kraljeva, dosad nepoznati kameni graničnjaci s imenom grada Gezer. Najpoznatiji pronalazak, međutim, bijaše »Gezerski kalendar« iz druge polovice X. stoljeća pr. Kr. To je do danas najstariji pronađen hebrejski natpis koji govori o poljodjeljskim radovima.

U međuvremenu brojna arheološka mjesta iskopaju arheolozi iz Njemačke i Austrije. E. Sellin iskapa mjesto Ta'anakh (1901.–1904.), Schumacher iskapa od 1903. do 1905. mjesto Tell el-Muteselim (bibl. Megido) i E. Sellin zajedno s C. Watzingerom mjesto Tell es-Sultan (bibl. Jerihon). Već godine 1913. objavili su svoje radove. Izvještaj je bio temeljit: stratografija je bila vrlo podrobno i pažljivo obrađena, pronalasci jasno opisani i popraćeni izvrsnim kartama, planovima i

crtežima. Međutim, u datiranju se su prevarili. Tako su zidine grada Jerihona datirali u IX. st. pr. Kr., a one su zapravo iz XVII. st. pr. Kr.

Američki arheolozi uključili su se u arheološka iskopavanja u Palestini 1908. godine. Te je godine G.A. Reisner počeo iskopati Sebastijeh (rimsko-grč. Sebastiana, bibl. Samarija). On je razvio tehnologiju iskopavanja, tj. pozorno je pri iskopavanju pratio sloj po sloj (*stratografija*), brižljivo je sve motrio i bilježio...). Izobilno iskustvo u arheološkim iskopavanjima stekao je, kao i Petrie, u Egiptu. U skupini djelatnika koje je okupio bili su sami stručnjaci (geometri, crtači i drugi stručnjaci). Iskopali su Samariju, glavni grad sjevernog izraelskog kraljevstva, grad kralja Omrija i kralja Ahaba... Otkrili su na samom sljemenu brda pravilnu četverouglatu citadelu kralja Omrija i zidine kojima je bila ograđena (pravilni kamni). Pronašli su Ahabovu palaču (koju je počeo graditi već njegov otac Omri). U obližnjoj zgradi, skladištu, pronašli su mnoštvo ostraka, olupina vrčeva, s natpisima na drevnom hebrejskom jeziku, spremišta za ulje i vino... Sve to potječe iz vremena kralja Jeroboama II. (787.–747. pr. Kr.).

Od 1911. do 1912. godine D. Mackenzie opet iskopa Tell er-Rumeileh (Bet-Šemeš), a 1913. E. Sellin se dao na posao da razjasni arheološki nalaz Balata (bibl. Šekem) koje je mnogima predstavljalo teškoće. Zbog Prvog svjetskog rata morao je iskopavanje odložiti za bolja vremena.

To je sve još samo pregalačko razdoblje palestinske arheologije. Bilo je tu važnih pothvata, npr. znanstvena tehnologija koju je uveo Petrie u iskopavanjima Tell el-Hesi i koju je usavršio Reisner u iskopavanjima Samarije. Na žalost, zbog rata oni nisu mogli objaviti studije, monografije o svojim iskopavanjima. Tek poslije 1924. godine počele su se postupno pojavljivati prve monografije o arheološkim iskopavanjima u Palestini. Rezultati iskopavanja bili su vrlo skromni i siromašni.

3.2 Iskopavanja u Palestini između dva svjetska rata

S uspostavom Britanskog mandata 1920. godine u Palestini i utemeljivanjem Odjela za starine (engl. Department of Antiquities) iskopavanja su uzela maha. Sveta zemlja postala je jedno od najistraženijih mjesta na svijetu. Odjel za starine u Jeruzalemu imao je glede arheoloških iskopavanja apsolutnu punomoć. Odlučivao je koja će mjesta i kako istraživati i koja od njih staviti pod državnu zaštitu. Važna je činjenica utemeljenje *Palestinskog arheološkog muzeja* (poznat kao Rockefellerov muzej). Zahvaljujući tom muzeju, iznad svega velikom donatoru Rockefelleru, arheološka iskopavanja u Palestini uzela su silan zamah odmah poslije Prvog svjetskog rata. U to vrijeme je važna i suradnja raznih međunarodnih arheologa: u Jeruzalemu je 1922. održan međunarodni seminar arheologa svjetskoga glasa.

U razdoblju između dva svjetska rata u arheološkim iskopavanjima osobito su se isticali američki arheolozi, a među njima poglavito *William Foxwell Albright*

(1891.–1979.) koji je došao u Jeruzalem 1920. godine i koji je bio zaljubljenik u Bibliju. Dao se na iskanjanja da dokaže da su i biblijski izvještaji ulaska Izraelaca u Kanaan i vrijeme sudaca povijesna zbilja. Njegovi su ga đaci poštivali; uspio je spojiti duboku vjeru, izvrsno poznavanje semitskih jezika i semitske filologije te drevne povijesti općenito. Pogreške koje su glede datiranja činili prethodni arheolozi strpljivo je ispravljao. Od 1920. do 1929. bio je voditelj Američke škole za istočna istraživanja (American School of Oriental Research). Ponovno je došao u Jeruzalem da vodi ASOR od 1933. do 1936. On je doveo u svezu podatke stratoigrafije i tipologije keramike i ustanovio arheološku kronologiju starih vremena i Staroga zavjeta koju još danas svi prihvaćaju. Međutim, Albright nije bio samo teoretičar nego je i praktično radio: iskapao je sjeverni dio Jeruzalema i u brežuljku Tell el-Ful otkrio biblijsku Gibeu, rodno mjesto kralja Šaula. Iskapao je Tell Beth Mirsim (16 km jugozapadno od Hebrona i 25 km sjeverozapadno od Beer Šebe, u judejskom gorju). Bio je tu nekad, u drevna vremena, biblijski Debir, odnosno Kirjat-Sefer (Još 15,15). Otkopao je deset slojeva drevnih gradova, izgrađenih jedan ponad drugoga, od III. tisućljeća do VI. stoljeća pr. Kr. Tu je pronašao dva drška vrčeva s hebrejskim natpisom: »Eljakim, sluga Johana« (iz vremena babilonskog razaranja 589.–587. pr. Kr.).

J. Garstang i W. Phythian-Adams iskapaju 'Aškan, bibl. Aškelon (1920. do 1922.), C. S. Fisher, A. Rowe i G.M. Fritz Gerald iskapaju od 1921.–1933. godine važna mjesta kao što je Tell el-Hosn (bibl. Bet-Šean). Bet-Šean je važno predbiblijsko i biblijsko naselje: tu su na gradski zid Filistejci pribili mrtvo tijelo Šaulovo, tu su pronađeni egipatski prokletnički tekstovi iz XIX. st. pr. Kr., pojedinički dokument faraona Tutmosisa III. iz XV. st. pr. Kr., ostaci hramova...

Jedno od najopsežnijih arheoloških iskanjanja bilo je iskanjanje mjesta Tell el-Mutesellim (bibl. Megido) pod patronatom Čikaškog sveučilišta (USA). Iskapali su ga Fisher, P.L.O. Guy i G. Loud od 1926. do 1939. Fischer i njegovi nasljednici iskopali su 20 gradova sagrađenih jedan ponad drugoga. Najstariji sloj, najdonji, počivao je na samoj pećini, a oruđe koje je u njemu pronađeno potjecalo je iz kamenoga doba. Otkrivene su gradske zidine iz zbite zemlje iz XVI. st. pr. Kr., iz vremena izraelskih patrijarha, iz vremena kad su Hiksi podjarmili Kanaan i Egipat. Iz XII. st. pr. Kr. potječu ostaci palača koje su gradili kanaanski kraljevi. U jednoj od palača pronađen je 1937. godine natpis faraona Ramzesa IV. iz XII. st. pr. Kr. Iskopali su ostatke grada iz Salomonova vremena (iz X. st. pr. Kr.), iz Ahabova vremena (IX. st. pr. Kr.). Iz IX. st. potječe tunel kojim se išlo do izvora vode.

Godine 1928. Nelson Glueck (1900.–1971.) dolazi u Jeruzalem studirati arheologiju na Američkoj školi za orijentalna istraživanja (American School of Oriental Research). Od 1932. do 1933. prvi put, od 1936. do 1940. drugi put i od 1942. do 1947. treći put bio je njezinim ravnateljem. N. Glueck je istraživao Transjordan-

ju, od Akabe na jugu do granice sa Sirijom na sjeveru. Osim u Transjordaniji, iskapao je u Cisjordaniji, u zapadnom dijelu Palestine, Tell el-Khelife (bibl. Esjon-Gebr). Pronašao je Salomonov rudnik bakra, radionice u kojima se talila rudača i spremao bakar kojim se Salomon služio za svoje veličanstvene gradnje.

Od 1925. do 1934. godine C.C. McCown, G. Horsfield i Winter Crowfoot pokušavaju razjasniti već ranije započeto iskapanje grada Đeraša (bibl. Gerasa). Godine 1926. H. Kjaer i A. Schmidt započinju brojna manja iskapanja u mjestu Tell Seilun (bibl. Šilo), Sellin, H. Welter i H. Steckeweh ponovno iskapaju Balatah (bibl. Šekem) sve do 1934. godine. Ta su iskapanja dala izvanredne rezultate.

Winter Crowfoot (1873.–1959.) ponovno je istraživao Samariju (1931. do 1935.). Pomagali su mu gospođa Kathleen Kenyon koja će se proslaviti iskapanjima Jeruzalema (Ofel) i Jerihona te mladi arheolog Eliezer Lipa Sukenik (1889.–1953.). Ti su arheolozi 1932. godine, iskapajući Samariju, naišli na tablice od slonove kosti koje su bile vrlo slične onima pronađenima u Kalhi (Mezopotamija). Ruševine zgrade u kojoj su ti predmeti bili pronađeni Crowfoot i Sukenik poistovjetili su s »Ahabovom kućom od slonove kosti« (iz VIII. stoljeća pr. Kr.).

Od 1928. do 1936. Garstang iskapao Tell el-Qeda (bibl. Hasor) koji nisu mogli identificirati ni Robinson ni Albright, zatim Tell es-Sultan (bibl. Jerihon) koji su ranije, prije Prvog svjetskog rata, iskapali njemački arheolozi Sellin i Watzinger. Otac Mallon iskapao je važno mjesto Teleilat el-Ghasul (1929.), a poslije njegove smrti iskapanje su tu nastavili oci Koepfel, Mahan i Murphey (do 1938.). O.R. Sellers i Albright iskapaju et-Tubeiqueh (bibl. Bet-Sur), Crowfoot, Katharine Kenyon i E.L. Sukenik opet iskapaju 1931.–1935. grad Sebastijeh (Samariju) te rješavaju mnoge probleme koje nije mogao riješiti gospodin Reiser. J.L. Stackey počinje 1932. iskapati značajno arheološko mjesto Tell ed-Duweir (bibl. Lakiš) na kojem je radio sve do svoje smrti 1938. godine. Judith Marqueth-Krause iskapao 1933.–1934. biblijsko mjesto Haj (et-Tell), a Albright i J.L. Kelso Beitin (bibl. Betel). Glueck je iskapao nabatejsko svetište u Khirbet et-Tannur od 1937. do 1940.

James Lesley Starkey (1895.–1938.), učenik Flindersa Petrieja, od 1932. do 1938. istraživao je biblijski grad Lakiš koji je još Albright bio identificirao. Taj je grad prvi put uništio asirski kralj Senaherib 701. pr. Kr., a drugi put babilonski vojskovođa Nabukodonozor (589.–587. pr. Kr.). Tu je pronašao ostrake iz VI. stoljeća pr. Kr., koje su uskoro nakon uništenja grada bile ispisane na hebrejskom jeziku. Iskapanja su prekinuta kad je Starkey bio ubijen od pustinjskih razbojnika.

Taj niz engleskih arheologa zaključimo s gospođom Kathleen Kenyon (1906.–1978.) koja se proslavila osobito iskapanjima drevnog Jeruzalema i Jerihona. U Jerihonu je tražila »jerihonske zidine« koje nije ni ona našla (mnogi drže

da su one bile građene od glinenih čerpića koji su kroz stoljeća erozijom nestali). Umjesto tih zidina našla je u Jerihonu zid sagrađen od kamena s okruglom kulom, iz gline i kamena, u čijoj je nutrini bilo stubište tako da su se stanovnici grada mogli popeti na kulu. Pomoću ugljika arheolozi su zaključili da je kula sagrađena oko 6.850 pr. Kr. (± 200 godina). To znači da su te utvrde stare 9.000 godina te je, prema tomu, grad Jerihon najstariji grad na svijetu. Ova kula drži se prvim proizvodom ruku ljudskih koji smo dosad pronašli.

U Jeruzalemu je Kenyon iskapala padinu brda Ofel na kojem je bio sagrađen drevni Jeruzalem koji su nastavali Jebusejci. I tu je pronašla gradske zidine i ostatke drevnih palača, građanskih kuća, hramova, uskih ulica... Iskopanje se isplatilo: pronađena je jezgra jebusejskog grada iz XI. stoljeća pr. Kr.

Zbrka koja je glede arheoloških iskopanja u Palestini postojala do Prvog svjetskog rata ubrzo je sređena u vrijeme između dva svjetska rata, u razdoblju koje inače zovemo »zlatnim« razdobljem palestinske arheologije. Napredovala je tehnika iskopanja, standardi su bili puno viši, iskopanja su bila bolje organizirana, osoblje u radnim pothvatima bilo je puno stručnije, provjere također, a snimanja, bilješke postale su pravilo... Ovaj je razvoj puno produbio naše poznavanje drevne Palestine, a time i Biblije.

3.3 Arheološka iskopanja Palestine poslije Drugog svjetskog rata

Drugi svjetski rat i izraelsko-arapski sukob koji se zbio dvije godine poslije svršetka rata ugrozio je u mnogo čemu arheološka iskopanja u Palestini. Međutim, ni to vrijeme nije bilo izgubljeno. Arheolozi su marljivo radili. Brojni arheolozi su marljivo iskopali (M. Stekelis, M. Avi Yonah, Guy, P. Bar-Adon, I. Ben-Dor, Y. Aharoni, Y. Yadin, J.B. Pritchard, R. de Vaux). Iskopali su Cezareju Primorsku (Avi-Jonhah, 1950.), Jafu (J. Bowman, 1950.), Afuleh (bibl. Ofel znači Kula), brojna arheološka iskopanja na brdašcu Ofel u Jeruzalemu (Mis Kathleen Kenyon, 1952. pa nadalje), Dotan, Hazor, Gibeon, Gat i mnoga druga biblijska mjesta.

Nakon završetka arapsko-izraelskog oružanog sukoba, Palestina je podijeljena na dva dijela, na židovski i na arapski dio. Već tijekom 1948. godine arheolozi su iskopali Khirbet Kumran i Marabaat gdje su pronašli izobilje izvanredno dragocjenog gradiva (spisi, predmeti...).

Još danas su arheološka iskopanja u tijeku. Kad dođemo u Svetu zemlju, možemo susresti i vidjeti arheologe na djelu kako marljivo kopaju po zemlji ispod koje se kriju vrijedni ostaci biblijske kulture.

Godine 1914. utemeljen je Jewish Palestine Exploration Society koje je od 1925. godine u okrilju Židovskog sveučilišta u Jeruzalemu. Izraelski arheolozi, pod pokroviteljstvom te udruge, istaknuli su se u arheološkim iskopanjima osobi-

to poslije Drugog svjetskog rata. Benjamin Mazar iskapao je katakombe u Beth Šearimu, u Galileji, podnožje Maslinske gore u Jeruzalemu. Iskapali su drevna židovska groblja, sinagoge (pronađeno ih je i otkriveno oko tri stotine u Palestini). Sukenik je istraživao Kumran i kumranske spise (poslije 1947.). Njegov sin Jigael Jadin (1917.–1984.) nastavio je istraživati Kumran i kumranske spise te po okolnim špiljama, uz Mrtvo more, otkrio mnoštvo Bar Kohbinih dokumenata (iz 132.–134. godine po Kr.), 1955. vodio je iskapanja grada Hasora i spektakularna iskapanja židovske tvrđave Masade (zapadno od Mrtvog mora). Napisao je nekoliko vrijednih monografija o arheološkim iskapanjima.

Toj skupini izraelskih arheologa pripada i Johanan Aharoni (1919.–1976.) koji je zajedno s Jigaelom Jadinom istraživao Kumran, kumranske i ostale špilje (Murabaat). Pronašao je mnoštvo djelića raznih predmeta, oruđa, oružja, svitaka s hebrejskim tekstovima (iz II. i I. st. pr. i I. st. poslije Kr.).

Nahman Avigad, Pesah Bar-Adon, Ruth Amiran, Avraham Eitan, Trude Dothan, Moše Dothan, Magen Broši i mnogi drugi marljivo su iskapali i skupljali predmete po cijeloj Palestini, a osobito po Jeruzalemu i njegovoj okolici (Herodova palača, Kajfina kuća, bazilika Groba Isusova, Cardo itd.).

Zahvaljujući marljivoj i sustavnom radu izraelskih arheologa silno je obogaćen Arheološki muzej u Jeruzalemu (*Jisraeli Museon*) koji je utemeljen poslije osnutka izraelske države i danas je jedan od najbogatijih muzeja arheoloških pronalazaka iz svih razdoblja povijesti čovječanstva na ovom području (od kamenoga doba do islamske invazije u Palestinu).

4.0 Značenje biblijske arheologije

Ne može nitko poznavati Bibliju bez detaljnog poznavanja povijesti i kulture i nitko ne može dobro poznavati biblijsku povijest i kulturu a da nije uzeo u obzir prinos biblijske arheologije. Arheološki su pronalasci puno pridonijeli boljem razumijevanju Biblije.

Riječ Božja zapisana je u Bibliji na određenom jeziku (hebrejskom), u određenoj kulturi i mentalitetu (semitski). To je tijelo u koje se ona utjelovila. To tijelo treba dobro poznavati da bismo razumjeli Riječ Božju.

Vrlo važan prinos arheologije je otkriće nekoliko drevnih bliskoistočnih jezika koje su odgonetnuli i pročitali lingvisti, semitolozi. Većina je tih jezika iz semitske skupine, uključujući akadski jezik (asirska i babilonska inačica), ugaritski (kanaanski), predislamski arapski. Arheološka iskapanja iznijela su na svjetlo dana i nekoliko jezika koji nisu iz semitske skupine, kao što su egipatski, sumerski i hetitski. Neki tekstovi napisani su davno, čak u kamenom dobu (*kalkolitik*), kad je čovjek tek izumio pismo i počeo se njime služiti, drugi su mlađi iz biblijskog i poslijebiblijskog razdoblja i sadrže sve književne oblike (pjesme, povijesni opisi i

izvještaji, anali kraljeva, zakoni, basne i bajke, mudrosni tekstovi, obredi, teološka djela, poslovni tekstovi i dopisivanje).

Studij staroistočnjačkih jezika i književnosti pridonio je na izvanredan način boljem poznavanju hebrejskoga jezika kojim je napisan Stari zavjet. Mnoge riječi i fraze koje su do ovih arheoloških otkrića bile nejasne i stoga teško prevedive mogu sada biti savršeno razumljive i točno prevedene, jer smo pronašli iste riječi u drugim tekstovima i kotekstvima. Npr. hebrejska riječ 'ed (Post 2,6) koja je bila mnogim prevoditeljima Biblije zagonetna, postaje razumljiva nakon što smo pronašli tu riječ u sumerskim tekstovima u kojima ona znači »rijeka«. Ili, hebrejski naziv za Boga 'Adonaj koji su ranije mnogi pokušavali shvatiti kao »moj Gospod«, nakon pronađenih ugaritskih tekstova u kojima se pojavljuju imenice s nastavkom -aj i sadrže pojačano značenje, prevodimo »Gospodar nad gospodari-ma« (usp. Pnz 10,17).

Povrh toga, ti drevni književni tekstovi pomažu nam da bolje razumijemo mnoge biblijske tekstove sa zakonima, društvenim običajima, vjerskim praksama i teološkim mislima koji nam ranije nisu bili otprve shvatljivi. Tako nam je danas jasnije kako je Abrahamu mogao postati baštinikom Eliezer, jedan od njegovih ukućana (Post 15,2). Taj običaj posinjenja opisan je na pločicama pronađenim u Nuzi, gdje je to normalan slučaj za roditelje koji nemaju djece.

Biblija je riznica povijesnih podataka, ali ti su podaci u Bibliji većma teološki interpretirani nego samo povijesno izneseni. Zato nam mogu pomoći neki povijesni podaci zapisani u drevnim dokumentima. Npr. 1 Kr 14,25–26 i 2 Ljet 12,2–9 izvješćuju o ratnom pohodu egipatskog faraona Šišaka u Judeji za vrijeme kralja Roboama. Taj kratak povijesni podatak sačuvan je u jednom natpisu u Karnaku u kojem se opisuje pobjeda faraona Šišaka i u kojem su popisani osvojeni gradovi Judeje i Izraela. Na temelju tog podatka iz Karnaka saznajemo da je taj ratni pohod bio puno strašniji nego što proizlazi iz kratkog biblijskog podatka. Iskanja nekih palestinskih mjesta (Tell Beit Mirsim bibl. *Debir*, Tell er-Rumeileh, biblijski *Bet-Semeš*) dokazuju da su ti gradovi bili upravo u to doba razoreni. Nadalje, kralju Ahabu poklanja se puno pozornosti u Bibliji (1Kr 16,29 – 22,40), ali većma njegovim sukobima s prorokom Ilijom i njegovim ratovima protiv Ben-Hadada, kralja Sirije, a ni riječi o njegovu savezu s Ben-Hadadom Sirskim i s Irhulenijem Hamatskim te njihovu ratu protiv asirskoga vođe Salmanasara III. Izvještaj o tome pronađen je u jednom asirskom natpisu, pronađenu u Kurkhu. Pa i iskanja u Samariji ukazuju na znatnu veću materijalnu kulturu u vrijeme kralja Ahaba nego to možemo saznati iz Biblije.

Nadalje, arheologija daje velik prinos Bibliji glede *topografije*. Ona pomaže da otkrijemo mjesta na kojima su se odigrali pojedini prizori koje Biblija opisuje. Arheologija je npr. otkrila drevni grad *Ur kaldejski* što ga Biblija spominje kao domovinu Abrahamovu (Post 11,28.31; 15,7). Do 1923. mnogi su držali grad Ur

mitskim i legendarnim gradom. Te je godine ekipa engleskih arheologa pod vodstvom L.Ch. Wooleyja iskopala Ur kaldejski na Donjem Eufratu.

Arheologija, zatim, učvršćuje povijesnost Biblije time što otkriva brojne podatke za koje smo ranije znali samo iz Biblije. Iz arheoloških iskapanja uskršli su mnogi narodi koje je dotad spominjala samo Biblija i koje su mnogi znanstvenici držali mitskim i nepostojećim gradovima. Npr. Biblija na više mjesta spominje Hetite (usp. Post 10,15; 25,9; 26,34; 2 Sam 11,3). Do početka ovoga stoljeća za Hetite se znalo samo na temelju Biblije i ni jednog drugog pisanog dokumenta. Godine 1906. Hugo Winkler je otkrio nedaleko od grada Ankare, u selu Bogazkoi, drevnu prijestolnicu Hetita s brojnim pisanim dokumentima, ostacima njihove visoko razvijene kulture. Složeno i zamršeno pismo Hetita pročitao je praški orijentalist Bedrich Hrozny.¹⁴

Neki su znanstvenici potkraj prošloga stoljeća ili početkom ovoga nijekali povijesnost nekim biblijskim izvještajima. Npr. biblijski izvještaj o izlasku stavili su mnogi u pitanje, zatim biblijski izvještaj o veličini, moći i snazi kralja Salomona držali su neki u prošlosti legendama. Najnovija arheološka iskapanja u Megidu, Ezjon-Geberu i drugdje u Palestini dokazuju istinitost svega što Biblija opisuje (s time, dakako, da je to u Bibliji najčešće interpretirano kroz povijest spasenja!).

Arheologija nam, nadalje, pomaže da bolje upoznamo opću povijest Mezopotamije, Egipta i Palestine. Tako danas možemo bolje razumjeti neke biblijske povijesne opise. Arheologija nas vodi u političke prilike II. tisućljeća prije Kr. koje nam baca novo svjetlo na odluku Abrahama da napusti svoj rodni kraj Ur kaldejski. U Donjoj Mezopotamiji, naime, tada dolazi do velikih političkih i društvenih promjena, o kojima saznajemo iz iskopina. U novom uređenju s totalitarskim kultom Abrahamovo je monoteističko uvjerenje bilo u opasnosti. Zato se seli. Pokoravajući se glasu svoje savjesti i pozivu Božjem, on postaje beskućnik, hodočasnik, nomad Božji.

Ipak, glavni je prinos arheologije Bibliji u tom što nas ona uvodi u vjerski, moralan, pravni i društven ambijent iz kojega je niknuo i u kojem se razvijao izraelski narod i u kojem je nastajala Biblija Staroga i Novoga zavjeta. Arheološka otkrića osvjetljuju način života, mišljenja, doživljavanja, vrednovanja, izražavanja i pisanja drevnih Izraelaca i njihovih susjeda.

Biblijska arheologija ima i svojih opasnosti. Naime, pojedini arheološki pronalasci proizvedu u prvi mah silan dojam, tako da dovode pojedinca u napast da podcijeni Bibliju, njezinu izvornost ili njezinu povijest. Tako je *Friedrich De-*

¹⁴ Usp. Z. KULUNDŽIĆ, *Knjiga o knjizi*, Zagreb, 1951., str. 151-160.

litzsch, pod dojmom biblijskih otkrića u Mezopotamiji, zaključio da je sve ono što je opisano u Bibliji jednom prije toga već bilo opisano u babilonskim dokumentima, pa je stoga Biblija zapravo ponavljanje babilonskih tekstova (»panbabilonizam«, »Bibel – Babel«, Babel ist überall!).¹⁵

Treba se čuvati i druge opasnosti, a ta je da tražimo svuda u arheološkim iskapanjima potvrdu biblijskih tekstova.¹⁶ Bilo bi pogrešno zaključiti da arheologija potvrđuje sve podrobnosti biblijske povijesti. Ima i nesklada između biblijskih »povijesnih« izvještaja i pronađenih tekstova. Ti neskladi su negdje manji, a negdje veći. Znanstvenici ne smiju odmah zaključiti da su biblijski izvještaji pogrešni, nego samo da oni stvarnost tumače drukčije (teološki!) nego pronađeni tekstovi.

Najdragocjeniji prinos arheologije jest *osjećaj intimnosti i povezanosti* s prošlošću Starog istoka i Biblije. Arheologija nam pomaže da svladamo prepreke koje nam postavljaju biblijsko vrijeme i biblijski prostor te nam približuju drevnoga čovjeka kao da je u našoj sredini, kao da ga smijemo opipati i s njime razgovarati... Kroz arheološka iskapanja biblijski je svijet uskrsnuo iz praha i pepela. Bibliju danas možemo promatrati u njezinu istinskom »backgroundu«. Arheološka iskapanja nam pomažu, nadalje, da vidimo sličnosti i razlike između kulture Izraela i njegovih susjeda, da pronađemo zajedničku svezu jednih i drugih. Arheologija ne može i, uostalom, ni ne želi dokazivati Bibliju. Svetom pismu nisu potrebni »jeftini« dokazi; ono je samo za sebe dovoljno jak dokaz. Biblija je Božja knjiga; ona nam govori o odnosima Boga i čovjeka, o namjerama Božjim čovjeka spasiti i dovesti u Božansko zajedništvo. A to je iznad dokaza koje bi mogla ponuditi arheologija.

5.0 Udžbenici, monografije, časopisi i druga pomagala

U ovoj bibliografiji navest ćemo samo izabrana djela koja su za studij pristupačna, bilo u bibliotekama bilo u inozemnim knjižarama. Naravno, prostor ne dopušta da popis ovih djela bude iscrpniji. Budući da su arheološka iskapanja ostvarivali arheolozi s engleskog jezičnog područja, razumljivo je da će najviše djela biti na engleskom jeziku. Članke u časopisima ne donosimo – popis bi bio predugačak – nego ih navodimo u bilješkama, kad je to potrebno.

Iskrpna literatura u *Bibliographie biblique*, Service biblique. Izdanje *Évangile et Vie*, Paris, 1981. Adresa: Le Centurion, 17 Rue de Babylon, 75007 Paris, Francuska.

¹⁵ F. DELITSCH, *Babel und Bibel*, Leipzig, 1902.

¹⁶ B. DUDA, *Biblijska arheologija*, Zagreb, 1960. (ciklostilom), str. 5.

5.1 Biblijska geografija i topografija

- Baly Denis, *The Geography of the Bible*, Harper New York, 1957.;
- Branigan Keith, *Grosser Bildatlas der Archäologie in Farbe*, izvornik na engl. jeziku;
- du Buit M., *Géographie de la Terre Sainte*, Cerf Paris, 1958.;
- Grollenberg L.H., *Bildatlas zur Bibel*, Gütersloh;
- Grollenberg L.H., *Kleiner Bildatlas zur Bibel*, Gütersloh, 1960.;
- Rebić Adalbert, *Biblijske starine*, KS, Zagreb, 1983., str. 19–59;
- Rebić Adalbert, *Vodič po Svetoj zemlji*, KS, Zagreb, 1983.;
- Smith G.A., *The Historical Geography of the Holy Land*, Hodder London, 1931.;
- Pritchard J.B., *Biblijski atlas. The Times*, Cankarjeva založba, Ljubljana-Zagreb, 1990.;
- Wright G. – Filson F., *The Westminster Historical Atlas to the Bible*, Westminster, 1958.;

5.2 Povijest biblijskog razdoblja

- AA, *Biblijski leksikon*, KS, Zagreb, 1972., 1991.²;
- Abel F.-M., *Histoire de la Palestine*, Paris, 1952.;
- Albright W.F., *Archaeology and Religion of Israel*, Baltimore, 1942.;
- Albright W.F., *From the Stone Age to Christianity*, Blackwell Oxford, 1950.;
- Bagarić Ivo, *Kumran ili Betlehem*, Zagreb, 1975.;
- Baron S.W., *Histoire d'Israel. Vie sociale et religieuse*, 3 sveska, Paris, 1961.;
- Bright J.A., *History of Israel*, Abingdon New York, 1961.;
- De Vaux Renaud, *Histoire ancienne d'Israel*, Paris, 1971.;
- Gordon Cyrus H., *The World of the Old Testament*, Phoenix House London, 1960.;
- Gordon Cyrus H., *Introduction to Old Testament Times*, N. Jersey, 1953.;
- Harrison R.K., *A History of Old Testament Times*, Grand Rapids, 1957.;
- Horn S.N., *Arheologija tumači Bibliju*, Znaci vremena, Zagreb, 1985.;
- Noth Martin, *Geschichte Israels*, Göttingen, 1950.;
- Ohler Anne Marie, *Israel: Volk und Land*, KBV Stuttgart, 1979.;
- Parrot André, *Abraham et son temps*, Paris, 1962.;
- Robinson Theodore, *A History of Israel*, Oxford, 1932.;
- Werber Eugen, *Kršćanstvo prije Krista?*, Zagreb, 1972.;
- Way-Tring-Herts, *Enciklopedija Biblije*, 10 sv., Duhovna Stvarnost, Zagreb, 1980.;

5.3 Staroistočnjački tekstovi

- Allegro J.M., *The Dead Sea Scrolls*, Harmondsworth, 1956.;
- Bardtke H., *Die Handschriftenfunde am toten Meer*, Berlin, 1952.;
- Burrows M., *The Dead Sea Scrolls*, New York, 1955., njem. prijevod Die Schriftrollen...;
- Gressmann H., *Altorientalische Texte zum Alten Testament*, Berlin-Leipzig, 1926.;
- Jensen Peter, *Assyrisch-babylonische Mythen und Epen*, Berlin, 1900.;
- Pritchard James B., *Ancient Near East Texts*, Princeton, 1950.;
- Vermès G., *Les Manuscrits du Désert de Juda*, Paris, 1954.;
- Vincent A., *Les manuscrits hébreux du Désert de Juda*, Paris, 1955.;
- Werber Eugen, *Kumranski rukopisi*, Beograd, 1982.;

5.4 Biblijska arheologija

- Albright W.F., *The Archaeology of Palestine and the Bible*, New York, 1932.;
- Albright W.F., *The Archaeology of Palestine*, London, 1949.;
- Bardtke Hans, *Bibel, Spaten und Geschichte*, Vandenhoeck Göttingen, 1960.;
- Barrois A.G., *Manuel d'Archeology biblique*, 1. svezak 1939., 2. svezak 1953.;
- Barthelemy D. – Milik J.T. i drugi, *Discoveries in the Judean Desert*, I, Oxford, 1955.;
- Basler Đuro, *Kršćanska arheologija*, Mostar, 1986.;
- Benoit P. – Milik T., *Discoveries in the Judean Desert*, London, 1955.;
- Burrows M., *What mean these Stones?*, New Haven, 1941.;
- Cornfeld G. – Freedman D.N., *Archaeology of the Bible*, Harper & Row, 1976.;
- Duda Bonaventura, *Biblijska arheologija*, ciklostilom, Zagreb, 1960.;
- Dussaud René, *Les découvertes de Ras Shamra (Ugarit) et l'AT*, Paris, 1957.;
- Finegan J., *Light from the Ancient Past*, Princeton 1947 (sažetak iskanja u Palestini);
- Glueck N., *The Other Side of the Jordan*, New Haven, 1940.;
- Harrison R.K., *Archaeology of the Old Testament*, London, 1963.;
- Harrison R.K., *Archaeology of the New Testament*, London, 1964.;
- Jeremias Alfred, *The Old Testament in the Light of the Ancient East*, NY 1911.;
- Keller Werner, *Und die Bibel hat doch Recht*, Berlin-Düsseldorf, 1955.;
- Kenyon Frederic, *The Bible and Archaeology*, New York, 1940.;
- Kenyon Kathleen M., *The Bible and Recent Archaeology*, John Knox Atlanta, 1978.;

- Kenyon Kathleen M., *Archaeology in the Holy Land*, New York, 1979.⁴;
- Kenyon Kathleen M., *Beginning in Archaeology*, 1952. (uvod u tehniku iskapanja);
- Magall Miriam, *Archäologie und Bibel*, Köln, 1986.;
- Milik J.T., *Dieci anni di scoperte nel deserto di Giuda*, Marietti, 1957.;
- Mitchell T.C., *Biblical Archaeology, Documents from British Museum*, CUP 1988.;
- Moorey Roger, *Excavations in Palestine*, Surrey, 1981.;
- Murphy-O'Connor J., *The Holy Land: An Archaeological Guide*, Oxford, UP 1980.;
- Nedomački Vidosava, *Arheologija Bliskog Istoka*, Beograd, 1981.;
- Parrot André, *Mari, und Ville Perdue*, Paris, 1945.;
- Parrot André, *Ziggurats et Tour de Babel*, Paris, 1949.;
- Parrot André, *Découverte des mondes ensevelis*, Paris, 1955.;
- Parrot André, *Ninive et l'Ancien Testament*, Neuchatel, 1970.;
- Pritchard J.B., *Archaeology and the Old Testament*, Princeton University Press, 1959.;
- Rolla A., *La Bibbia di fronte alle ultime scoperte*, Roma, 1959.;
- Šalom M. Paul – Dever G. William, *Biblical Archaeology*, Jerusalem, 1973.;
- Unger Merrill F., *Archaeology and the New Testament*, Grand Rapids, 1962.;
- Unger Merrill F., *Archaeology and the Old Testament*, Grand Rapids, 1954.;
- Wheeler M., *Archaeology from the Earth*, 1956. (izvršno o tehnici iskapanja);
- Wooley C.L., *Abraham: Recent Discoveries and Hebrew Origin*, London, 1936.;
- Wolley C.L., *The Sumerians*, Oxford, 1928.;
- Wooley C.L., *Ur of Chaldees*, New York, 1930.;
- Wooley C.L., *Digging up the Past*, Pelican London, 1937.;
- Wright G.E., *Biblical Archaeology*, 1957. (bibl. povijest, literatura u svjetlu arheologije);
- Wright G.E., *An Introduction to biblical Archaeology*, Westminster Philadelphia, 1960.;

5.5 Leksikoni, enciklopedije i ostala pomagala

- Negev A. – Rehork J., *Archäologisches Lexikon zur Bibel*, Praeger München, 1952.;
- Buttrick G.A. (ed), *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, 4. sv. Nashville, 1984.¹⁴;
- Crim Keith (ed), *The IDB, Supplementary Volume*, Abingdon Press, Nashville, 1976.;
- Stern E. – Lewinson-Gilboa A. – Aviram J., *The New Encyclopedia of Archaeological excavations in the Holy Land*, 4. sv., Jeruzalem, 1993.;

- Avi-Jonah M., *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, 4 sveska, Oxford University Press, London, 1973.–1978.;
- Blaklock E.M. – Harrison R.K., *The New International Dictionary of Biblical Archaeology*, Zondervan Publishing House, 1983.;
- Vigouroux P., *Dictionnaire de la Bible*, Paris;
- Robert A. – Cazelles H., *Dictionnaire de la Bible*, Supplement, 6. sv. (dosad) Paris, 1928.ss;
- AA., *Biblijski leksikon*, KS, Zagreb, 1972.;
- Reicke B. – Rost L., *Biblisch – Historisches Handwörterbuch*, 3. sv., Göttingen, 1962.–1966.;
- Görg M. – Lang B., *Neues Bibel-Lexikon*, Zürich, 1991. (izlazi u svescima);
- Corswant W., *Le Dictionnaire d'archeologie biblique*, Neuchatel-Paris, 1956.;
- Dheilly J., *Le Dictionnaire Biblique*, Tournai, 1964.;
- Lemaire P. – Baldi D., *Atlas biblique, izvo. na talijanskom Atlante Biblico*;

5.6 Časopisi

Biblica; Catholic Biblical Quarterly; Expository Times; Journal for the Study of the Old Testament; Journal of Biblical Literature; Revue Biblique; Vetus Testamentum; Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft.

Abstracts

The author of this article discusses the biblical archaeological excavations in Palestine in the past 150 years. Archaeologists during this period have uncovered the secrets of the past in biblical lands and have thrown new light on our knowledge of the Bible. The author shows how the cities were built, destroyed and rebuilt in the biblical times, causing so the artificial mounds called tell (in fact the mounds of the antique remains as v. g. houses, fortifications, public buildings, royal palaces and ancient temples). The author explains the methods the archaeologists used in the excavation, and briefly describes the on-going of the excavations in Palestine. At the end of the article a very extensive bibliography for students is added.

Key - words: *Biblical archeology, excavation methods, arch. sites.*